

UOT-5704.01

MAHMUD KAŞĞARININ "DİVANÜ LÜĞƏT-İT-TÜRK" ƏSƏRİ
XALİD SƏİD XOCAYEVİN TƏRCÜMƏSİNDƏ

Yeganə İsmayılova
Filologiya elmləri doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Azərbaycan
yegane-n@mail.ru
Orcid: 0000-0003-3836-2229

Xülasə

XI yüzillikdə yaşamış Mahmud Kaşğari (1029-1126) elm aləmində "Divanü lüğət-it türk" əsəri ilə məşhurdur. O, türk dillərinin ilk sözlüyü sayılan bu əsərini 1077-ci ildə yazıb bitirmişdir. Əsər yalnız lüğət deyil, türk tayfalarının dil-ləhcə fərqlərini, yayılma areallarını, həyat tərzini, tarixini, mifologiyasını, folklorunu, mədəniyyətini öyrənməyə imkan verir. M.Kaşğari lüğəti ərəb dili qrammatikası üslubunda hazırlasa da, məqsədi müsəlmanlara, əsasən də ərəblərə türk dilini öyrətmək olmuşdur. M.Kaşğari qaraxanlılar sülaləsinə məxsus bir şahzadə olmuşdur. Azərbaycanda "Divanü lüğət-it türk"ün ilk tərcüməçisi Xalid Səid Xocayev olmuşdur. «Divanü lüğət-it-türk»ün Sovetlər dövründə, xüsusilə də stalinizm dövründə tərcüməsinə icazə verilsə də nəşrinə icazə verilməmişdir. Belə ki, 1935-37-ci illərdə SSRİ-də "Divan"ı ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə edən Xalid Səid Xocayev həbs edilərək güllələnir və tərcümənin nəşri dayandırılır. Araşdırmalar göstərir ki, Xalid Səid «Divanü lüğət-it-türk»ün nəinki ilk tərcüməçisi, hətta ilk tədqiqatçılarından biri olmuşdur. "Divanü lüğət-it-türk" ("Türk dillərinin divanı") əsəri türk millətinin şanlı, şərəfli bir abidəsidir. Ərəblərin türk dilini öyrənməsi məqsədilə yazılmış bu əsər türk dili və ədəbiyyatının ilk ana qaynağı və özüdür. "Divan" Qaraxanlılar mühitində dövlət və idarə dili sayılan türk dilini öyrənmək zərurəti və ehtiyacından yaranmışdır.

Açar sözlər: "Divanü lüğət-it-türk", tərcüməçi, Xalid Səid Xocayev, stalinizm, Azərbaycan dili, Türk dili, tədqiqatçı

TRANSLATION OF MAHMUD KASHGARI'S WORK "DİVANÜ-LÜĞƏT-İT-TURK"
BY KHALİD SAİD KHOCAYEV

Yegana Ismailova
Doctor of philological sciences, professor
Baku State University
Baku, Azerbaijan

Summary

Khalid Said Khocayev was the first translator of "Divanü-lüğət-it-turk". During the Soviet period, especially during Stalinism "Divanü-lüğət-it-turk" was allowed to be translated, but not published. Thus, in 1935-1937, Khalid Said Khojayevev, who translated "Divan" into Azerbaijani for the first time in the USSR, was arrested and shot, and the publication of the translation was stopped. All explores show, that Khalid Said wasn't only the first translator of the " Divanü lüğət-it-turk " but also one of the first researchers. The work "Divanü lüğət-it-türk" ("Divan of Turkish languages") is a glorious and honorable monument of Turkish languages. This work, written for Arabs exploring Turkish, is the first source and basis of Turkish language and literature. "Divan" was arrived from the necessity and need to learn the Turkish language, which is considered the language of state and administration in the environment of the Karakhanids.

Keywords: "Divanü lüğət-it-turk", translator, Khalid Said Khocayev, Stalinism, Azerbaijani language, Turkish language, researcher.

ПРОИЗВЕДЕНИЕ МАХМУДА КАШГАРИ «ДИВАНИ ЛУГАТ-ИТ ТУРК» В
ПЕРЕВОДЕ ХАЛИДА САИДА ХОДЖАЕВА

Егяна Исмаилова
Доктор филологических наук, профессор
Бакинский Государственный Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Первым переводчиком «Дивани-лугат-ит-турк» является Халид Саид Ходжаев. Перевод «Дивани-лугат-ит турк» был разрешен в советский период, особенно во времена сталинизма, но не был опубликован. Так, в 1935-1937 годах Халид Саид Ходжаев, впервые в СССР переведший «Диван» на азербайджанский язык, был арестован и расстрелян, а издание перевода прекращено. Исследования показывают, что Халид Саид был не только первым переводчиком «Дивани-лугат-ит турк», но и одним из первых исследователей. Произведение «Дивани-лугат-ит турк» является славным и почетным памятником тюркского языка. Эта работа, написанная для арабов, изучающих тюркский язык, является первым источником и для исследования тюркского языка и литературы. «Диван» возник из необходимости и изучения тюркского языка, который в среде Караханидов считался государственным языком.

Ключевые слова: «Дивани-лугат-ит турк», переводчик, Халид Саид Ходжаев, сталинизм, азербайджанский язык, тюркский язык, исследователь.

Aktuallıq. XI əsrdə Mahmud Kaşğarının ərəb dilində yazdığı «Divanü lüğət-it-türk» («Türk dillərinin qamusu») türk dilini, türk mədəniyyətini, türk folklorunu, türk adət-ənənələrini, türk etnoqrafiyasını, türkün milli-mənəvi dəyərlərini, coğrafiyasını, tarixini, iqtisadiyyatını, psixologiyasını, sosial münasibətlərini və nəhayət, türkün milli kimliyini ərəblər arasında yaymağa və türkü tanıtmaya xidmət edirdi.

Annotasiya. “Divan” ərəblərin türk dilini öyrənməsi arzusu ilə yazıldığına görə, burada şərh və izahlar ərəbcə, söz, ifadə və bədii örnəklər isə türk dilindədir. Türkcə kəlmələr də ərəb lüğətçiliyi ənənələri əsasında düzülmüş, tərtib edilmişdir. Bununla belə “Divan” adı bir lüğət kitabı deyil. Bu sözlük XI yüzilliyə qədər keçib gələn türk dili, ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası və s. elmlərinin ensiklopediyasıdır. Məhz buna görədir ki, M.Kaşğari “türkologiyanın babası” sayılmış, onun tarixi xidməti yüksək qiymətləndirilmişdir. Türkologiya tarixində bu möhtəşəm ensiklopedik əsərin ərəb dilində latın qrafikası ilə ilk tərcüməsi məhz Xalid Səid Xocayevə məxsusdur. Xalid Səidin əqidəsi və məfkurəsi türkcülük idi.

Metod. Müqayisəli-məntiqi, təsviri və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Ümumislam dünyasının ən müqəddəs, ən kutsal və səmavi kitabı “Qurani-Kərim”, ümumtürk dünyasının yazılı ədəbiyyatının ən dəyərli, ən əzəmətli və ən əhatəli bilgi kitabı isə “Divanü lüğət-it türk”dür. “Divanü lüğət-it türk” Mahmud Kaşğariyə qədərki və Kaşğari dövrünün türk xalqlarının milli kimliyi və milli pasportudur.

prof.Cəlal Qasımov

Giriş. XI yüzillikdə yaşamış Mahmud Kaşğari (1029-1126) elm aləmində “Divanü lüğət-it türk” əsəri ilə məşhurdur. O, türk dillərinin ilk sözlüyü sayılan bu əsərini 1077-ci ildə yazıb bitirmişdir. Əsər yalnız lüğət deyil, türk tayfalarının dil-ləhcə fərqlərini, yayılma areallarını, həyat tərzini, tarixini, mifologiyasını, folklorunu, mədəniyyətini öyrənməyə imkan verir. M. Kaşğarının türklərin qarşısında ən böyük xidməti odur ki, onların varlığını təxminən min il əvvəl mövcud olan türk icmalarının nümunələri fonunda nümayiş etdirir. M.Kaşğari lüğəti ərəb dili qrammatikası

üslubunda hazırlasa da, məqsədi müsəlmanlara, əsasən də ərəblərə türk dilini öyrətmək olmuşdur [1, 2]. M.Kaşğari qaraxanlılar sülaləsinə məxsus bir şahzadə olmuşdur. O, Buğra xanın altıncı nəslindəndir.

“Divanü lüğət-it türk” (“Türk dillərinin divanı”) əsəri türk millətinin şanlı, şərəfli bir abidəsidir. Ərəblərin türk dilini öyrənməsi məqsədilə yazılmış bu əsər türk dili və ədəbiyyatının ilk ana qaynağı və özlüdür. “Divan” Qaraxanlılar mühitində dövlət və idarə dili sayılan türk dilini öyrənmək zərurəti və ehtiyacından yaranmışdır.

M.Kaşğariyə görə, tanrı türkləri üstün yaratmış, xaqanları onlardan çıxarmış, onları yer üzünə hakim etmiş, özlərinə də gözəllik, igidlik dəyərləri vermişdir. Türklərlə yanaşı çalışan, türkləri sevib uca tutanı Allah öz istəyinə, diləyinə qovuşdurur.

XI əsrdə Mahmud Kaşğarının ərəb dilində yazdığı «Divanü lüğət-it-türk» («Türk dillərinin qamusu») türk dilini, türk mədəniyyətini, türk folklorunu, türk adət-ənənələrini, türk etnoqrafiyasını, türkün milli-mənəvi dəyərlərini, coğrafiyasını, tarixini, iqtisadiyyatını, psixologiyasını, sosial münasibətlərini və nəhayət, türkün milli kimliyini ərəblər arasında yaymağa və türkü tanıtmaya xidmət edirdi.

“Divan” ərəblərin türk dilini öyrənməsi arzusu ilə yazıldığına görə, burada şərh və izahlar ərəbcə, söz, ifadə və bədii örnəklər isə türk dilindədir. Türkcə kəlmələr də ərəb lüğətçiliyi ənənələri əsasında düzülmüş, tərtib edilmişdir. Bununla belə “Divan” adı bir lüğət kitabı deyil. Bu sözlük XI yüzilliyə qədər keçib gələn türk dili, ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası və s. elmlərinin ensiklopediyasıdır. Məhz bunun üçündür ki, M.Kaşğari “türkologiyanın babası” sayılmış, onun tarixi xidməti yüksək qiymətləndirilmişdir.

M.Kaşğari “Türk dilinin nəhvi” adlı ayrı bir əsər də yazmış, amma çox təəssüf ki, bu əsər əldə yoxdur. Hər iki əsər təsdiq edir ki, M.Kaşğari eyni zamanda, türk dili qrammatikasının ilk müəllifidir, ilk dialektoloq və xalq ədəbiyyatı nümunələrini yazıya alan ilk folklorçu olmuşdur. “Divan”dan türk boyları, türk adət-ənənəsi, türk dastan və əfsanələri, ilkin türk şeir inciləri, atalar sözləri və məsəllər barəsində zəngin məlumat alırıq. “Türk dilini öyrənin, çünki onların uzun sürəcək səltənətləri olacaqdır, mənim bir ordum vardır, ona türk adı verdim”,—deyən Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) bu mənalı kəlamları M.Kaşğariyə öz sözlüyünü yaratmaqda ilham vermişdir: «Allah türkləri Yer üzünün ən yüksək yerində havası təmiz ölkələrdə oturtmuşdur. Onlara “öz ordum” demişdir. Bundan başqa türklərdə gözəllik, ərəm, böyüklərə sayğı, sözlərdə durma, sadəlik, öyünmək, qəhrəmanlıq, mərdlik kimi öyünməyə layiq dəyərlər, saysız gözəlliklər vardır”.

M.Kaşğari türkün və onun dilinin gələcəyinə inanırdı. Bu dilin ərəb dili ilə yarışa biləcək dərəcədə zəngin və gözəl olduğunu inamla bəyan edirdi. “Divan”da 7500-dən artıq sözün izah və şərhini verən müəllif belə yazırdı: “Həmən bütün türk boylarının dillərini, qafiyələrini əldə etdim, yalnız unudulmuş kəlmələri bu kitaba aldım. Türk dilinə sonradan girmiş sözləri yazmadım”. Yabancı sözləri yox, ancaq təmiz türk sözlərini lüğətə daxil edən M.Kaşğari doğru bir elmi yol tutmuşdur. Bununla belə o, kəlmələri sözdə işlənən hərflərin sayına görə bölürdü, üç, dörd və beş hərflili sözləri ayrıca başlıqlar altında vermişdir.

“Divan”dan görünür ki, XI yüzillikdə türk dillərində on mindən artıq söz işlənmişdi... Əlbəttə ki, bu sözlər alınma deyil, türk dilinin özünəməxsus sözlərdir. Böyük bir imperiyanın dövlət dili olan türk dilində alınma sözlər də yox deyildi. Müəllifin belə sözlərə üz tutmaması “Divan”ın ərəblərin türk dilini, məhz türkün ana sözlərini öyrənmək arzusu ilə yazıldığından irəli gəlirdi.

“Divan” iki bölmədən ibarətdir: giriş və sözlük bölmələri.

Girişdə sözlüyün yazılması səbəbi, müəllifin iş üsulu və topladığı örnəklər barəsində bəhs açılır. Habelə türk boyları, onların dilində olan sözlərin qurulması və düzülüşü haqqında məlumat verilir. M. Kaşğarının “Divan”ı ədəbi-tarixi baxımından da əvəzsiz bir abidədir.

“Divani lüğət-it türk”ün Azərbaycan nəşrinə yazdığı ön sözdə kitabın tərcüməçisi və tərtibçisi prof. Ramiz Əsgər qeyd edir ki, Mahmud Kaşğari Qərbi Avropa maarifçiləri - ensiklopedistlərini - Russonu, Didronu, Volteri, Monteskyönü 7 əsr qabaqlamışdır. “Divanın digər ən mühüm özəlliyi dünya dilçiliyi tarixində müqayisəli metodun əsasını qoyması, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratması və zəngin türk dilini köklü ərəb dili ilə qarşılaşdırmaq surətilə bu iki dilin müqayisəsini aparmasıdır. Dillərin müqayisəsi sahəsində Mahmud Kaşğari öz böyük xələfi

“Mühakimət ül-lügəteyn” əsərində türk dilinin fars dili ilə müqayisəsini verən dahi mütəfəkkir və şair Əlişir Nəvaini 4 əsr, F.Ğrap, Ü.Qrim, V.Humbolt, R.Rask kimi məşhur dilçiləri isə təqribən 8 əsr qabaqlamışdır”. Kononov, Malov, Kraçkov, Juze və başqaları lüğətin tərcüməçiləri deyil, tədqiqatçıları olmuşdur.

Türkologiya tarixində bu möhtəşəm ensiklopedik əsərin ərəb dilində latın qrafikası ilə ilk tərcüməsi məhz Xalid Səid Xocayevə məxsusdur. Xalid Səidin əqidəsi və məfkurəsi türkçülük idi.

Belə güman edilirdi ki, Xalid Səid həbs olunan gecə NKVD əməkdaşları tərəfindən “Divanü lüğət-it türk”ün tərcüməsinin bir nüsxəsi müsadirə edilərək götürülmüş və alimin bir çox əsərləri kimi, “Divan” da məhv edilmişdir. Xoşbəxtlikdən “Divanü lüğət-it türk” əsərinin tərcüməsi Dilçilik İnstitutunun arxivində qorunub saxlanılmışdır. 2021-ci ildə Dilçilik İnstitutuna direktor təyin olunmuş professor Nadir Məmmədli ilk vaxtdan akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə kitabın axtarışına çıxır və bu axtarış uğurla nəticələnir. Düz 86 ildən sonra kəmtaleli kitabın bəxti açıldı, “şəhid bir alimin sahipsiz qalmış elmi mirası”nın tapılma tarixi məhz o gündən başladı – 19 yanvar 2022-ci ildən [1, 2].

“Divan”ın türk dilinə tərcüməsi XX əsrin birinci rübünün əvvəllərinə təsadüf edir (2,228). «Divanü lüğət-it türk”ün Sovetlər dönəmində, xüsusilə də stalinizm dövründə tərcüməsinə icazə verilsə də nəşrinə icazə verilməmişdir. Belə ki, 1935-37-ci illərdə SSRİ-də “Divan”ı ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə edən Xalid Səid Xocayev həbs edilərək güllələndi və tərcümənin nəşri dayandırıldı. Araşdırmalar göstərir ki, Xalid Səid «Divanü lüğət-it türk”ün nəinki ilk tərcüməçisi, hətta ilk tədqiqatçılarından biri olmuşdur. Onun 1936-cı ildə rus dilində yazdığı “«Ходжаев Халид Саид. Дивани лугати тюрк Махмуда Кашгарского. Труды Азербайджанского филиала АН СССР, № 31, серия лингвистическая, Баку, 1936, с.105-112» məqalə Azərbaycanda Divana həsr olunmuş ilk elmi məqalələrdən idi [2, 234-235].

Sovet totalitar idarə sistemində türk xalqlarının milli kimliyini, milli qüdrət və əzəmətini ifadə edən belə bir ensiklopediyanın nəşr edilməməsi bir çox amillərlə bağlı idi.

Birincisi, bu kitab türk xalqının genetik kodunu, şəcərəsini, tarixi inkişaf mərhələlərini və milli kimliyini özündə ehtiva edir. Qəhrəmanlıq və cəngavərliklərlə dolu olan türk xalqlarının milli kimliyinin SSRİ xalqlarına çatdırılması, onların qüdrət və əzəmətinin böyüklüyünün görünməsi arzuolunan deyildi. Böyük tarixi keçmiş olan türklərin klassik ədəbi-mədəni irsinə nihilis münasibət Sovet imperiyasının xislətindən doğurdu. Çünki «Divan»da türkün geniş məşabətdə bütün tərəfləri ilə görünən və böyük əraziləri əhatə edən coğrafiyası, türk xalqlarının yaşam tərzini, onların müstəqil idarəçilik qabiliyyətləri, hər b sənətinə dərinəndən yiyələnmələri və dövlətçilik ənənələri öz əksini tapmışdı. Bütün bunların geniş oxucu kütlələrinin istifadəsinə verilməsi Sovet imperiyasının maraqlarına tamamilə zidd idi.

İkincisi, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında verilmiş dünya xəritəsi ilk türk xəritəsi hesab olunur. Mahmud Kaşğarının “Divanda”da təqdim etdiyi dünya xəritəsində Xorasan, Kirman, Dərbənd, Azərbaycan öz əksini tapsa da, həmin bölgədə Ermənistan yoxdur. Həmin xəritədə səhralar, hətta vəhşi heyvanların yaşadığı bölgələr göstərilib, lakin nə səhrada, nə vəhşi heyvanlar, nə də insanlar arasında ermənilər yoxdur. M.Kaşğarının təqdim etdiyi dünya xəritəsində Rusiya böyük güc və qüdrət sahibi olmadığı kimi, belə geniş ərazilərə də malik deyil, adi və gücsüz dövlətlərdən biri idi.

Buradan və mövcud olan digər ən qədim xəritələrdən çıxış edərək cəsarətlə deyə bilərik ki, bu coğrafi ərazilərdə Ermənistan nəinki Qafqazda, ümumiyyətlə, dünya xəritəsində yoxdur. X I əsrin ədəbi abidəsi olan belə bir əsər türklərin ermənilərdən fərqli olaraq, bu ərazilərdə aborigen olduğunu faktlı və predmetli şəkildə ifadə edirdi. Eyni hal «Kitabi-Dədə Qorqud»un coğrafiyasında da müşahidə olunur. Nəzərə alsaq ki, bu abidələrdəki coğrafi ərazilər göstərilərkən erməni və Azərbaycan münəqişəsi yox idi, onda həmin sənədlərin obyektivliyinə şübhə yeri qalmır. Bu, o deməkdir ki, ermənilər indi yaşadıkları ərazilərə çox-çox sonralar - XIX əsrdən təcridən köçürülmüşlər. «Divan»ın nəşrinə mane olan amillərdən biri də bu idi [2, 237-238].

Üçüncüsü, bu kitab hər şeydən öncə türklərin zəngin və qədim tarixə, eləcə də misilsiz mədəniyyətə malik olduqlarına şahidlik edirdi. Sovet imperiyası isə onun əyalətlərinin, xüsusilə də türklərin ruslardan daha qədim tarixə və mədəniyyətə malik olduğuna qışqançılıqla yanaşır və buna olan imperiya xislətini gizlətmirdi. Daha doğrusu, türkü-türkə və türkü dünyaya tanıdan belə bir qədim və möhtəşəm kitabın müxtəlif dillərə

tərcümə olunaraq işıq üzünə çıxması imperiyanın müstəmləkəçilik maraqlarına uyğun deyildi. Bu tərcümələrin nəşrinə icazə vermək türkün özünütanımına, türkün özünüdərkinə şərait yaratmaq idi [2, 238-239].

Xalid Səidin tərcümə etdiyi "Divanü lüğət-it-türk" əsəri sovet ideologiyasının tələblərinə cavab vermədiyindən onun nəşrinə düşünülmüş surətdə şərait yaradılmamışdır. Daha doğrusu, bolşevizm ideoloqları təkmilləşdirmə adı ilə onun elmi-ədəbi ictimaiyyətə çatdırılmasının qarşısını almışlar. Bunun əsas səbəblərindən biri də belə bir ədəbi abidənin qədimliyi ilə bağlı idi. Müəyyən qüvvələr, xüsusilə də ruslar və ermənilər türkün zəngin və qədim mədəniyyət abidələrinə qışqançılıqla yanaşır və onların geniş yayılmasına (ən azı SSRİ məkanında) hər vəchlə mane olurdular.

"Divanü lüğət-it türk» əsəri böyük türkoloq alim Xalid Səid Xocayevin tərcümə yaradıcılığının zirvəsidir. Bu zirvədən baxanda alimin ərəb dilinin incəliklərinə necə dərinləndən bələd olduğunun şahidi olursan.

Xalid Səid bir alim kimi Birinci Türkoloji Qurultayın (Bakı, 1926) keçirilməsində olduqca maraqlı idi. Burada ali məqsəd, yalnız yeni əlifbaya keçidlə məhdudlaşmırdı. Ən böyük amallardan biri də türkdilli xalqların kimliyini ortaya qoymaq, onları biri- birinə tanımaq, onların vahid əlifbasını və ortaqlarını yaratmaq idi. Qurultayda qaldırılan problemlər türkü özünüdərk müstəvisinə gətirdi, lakin Sovet imperiyası türkün özünüdərkinə imkan vermədi.

Nəticə. Xalid Səid Xocayev böyük bir elmi-nəzəri, ədəbi-mədəni irs qoymuşdur. Bu irsin böyük əksəriyyəti məhv edilsə də, günümüzdə qədər gəlib çıxanlar da vardır. Bu əsərlərin adlarından da görünür ki, onlar türkün tarixi və taleyi üçün olduqca gərəklidir. Bu gün əlimizdə olan "Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi" (1926), "Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım" (1929), Abdulla Tağızadə ilə birgə yazdığı "Müxtəsər üslubiyyət" (1933) kitabları bu gün də elmi aktuallığını qoruyan, etibarlı mənbələrdir.

Düşüncəmizi yad təsirlərdən qorumağın yeganə yolu milli kimliyin formalaşması və onun tanınmasıdır. Bu səbəbdən də milli kimliyimizin formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan türkoloqların həyatının və yaradıcılıqlarının öyrənilməsi və tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Nadir Məmmədli. Mahmud Kaşğarının "Divanü-lüğət-it-türk" əsəri . Ədəbiyyat qəz., 10 fevral 2024-cü il
2. Cəlal Qasımov. Xalid Səid Xocayev. Bakı, Şirvanəşr, 2021, 320 səh.
3. Əsgər R. Türkologiyanın bahadırı. Kaşğari M. Divani lüğət-it türk. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
4. Kaşğari M. Divani lüğət-it türk. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.

Rəyçi:

Bakı Dövlət Universiteti
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrası
f.e.d., prof. Almaz Məmmədova